

Ludmiła Rybczenko

Narodowe Muzeum Historii Ukrainy
podczas II Wojny Światowej

Narodowe Muzeum Historii Ukrainy podczas II Wojny Światowej w warunkach wojny rosyjsko- ukraińskiej (2014–2022)

**National Museum of the History of Ukraine
in the Second World War in the reality
of Russian-Ukrainian war (2014–2022)**

DOI: 10.61027/2023/5/6986

PEDAGOGICZNY ASPEKT PAMIĘCI O II WOJNIE ŚWIATOWEJ

NARODOWE MUZEUM HISTORII UKRAINY
PODCZAS II WOJNY ŚWIATOWEJ
MONUMENT MATKA OJCZYŻNA
WOJNA ROSYJSKO-UKRAIŃSKA
UKRAIŃSKI WSCHÓD
ROSYJSKA AGRESJA
DEKOMUNIZACJA
WYSTAWA
EKSPOZYCJA MUZEALNA

NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF
UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR
MOTHERLAND MONUMENT
RUSSIAN-UKRAINIAN WAR
UKRAINIAN EAST
RUSSIAN AGGRESSION
DE-COMMUNIZATION
EXHIBITION
MUSEUM DISPLAY

Abstrakt

W artykule rozpatrzono zasadnicze etapy działalności ekspozycyjnej Narodowego Muzeum Historii Ukrainy podczas II Wojny Światowej uwarunkowane wyzwaniami spowodowanymi wojną rosyjsko-ukraińską – od aneksji Krymu i bitwy na wschodzie Ukrainy (20 lutego 2014 r.–24 lutego 2022 r.) do pełnowymiarowej rosyjskiej inwazji. Szczegółowo ukazano działalność placówki w warunkach stanu wojennego (luty–grudzień 2022 r.). Zwrócono uwagę na nowe sensory i zadania Muzeum oraz Kompleksu Memorialnego jako całości. Nakreślono także perspektywy dalszego rozwoju instytucji muzealnej.

Abstract

The article discusses important changes introduced in the exhibitions of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. These changes were deemed necessary with the outbreak of the Russian-Ukrainian war – from the annexation of Crimea and the battle in eastern Ukraine (20th February 2014–24th February 2022) to the full-scale Russian invasion. The museum's activities under martial law (February–December 2022) were presented in detail. Attention was also paid to new meanings acquired in the process of introducing these changes and to new tasks for the museum and the memorial complex as a whole. Prospects for further development of the museum have also been outlined.

Muzeum Wojny w Kijowie¹ ma skomplikowaną historię, związaną z wojnami, politycznym naciskiem reżimu sowieckiego oraz transformacją paradygmatów światopoglądowych i ideologicznych w okresie niepodległości Ukrainy. Jednak zawsze cechował je wysoki status, silne poczucie misji społecznej, gotowość do rozwoju, a także dążenie do wyrażania aktualnej opinii społecznej.

Decyzja o utworzeniu placówki pojawiła się w 1943 r., gdy na ukraińskich ziemiach trwały jeszcze krwawe walki między sowieckimi i niemieckimi wojskami. Projekt zrealizowano po 30 latach pod nazwą Ukraińskie Państwowe Muzeum Historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej Lat 1941–1945. W 1981 r. na terenie specjalnie zbudowanego Kompleksu Memorialnego otwarto wystawę, a w jego sercu stanęła rzeźba Matka Ojczyzna. Muzeum miało typowy sowiecki styl, ale jego zawartość semantyczna i sposób postrzegania z czasem uległy zasadniczej zmianie.

Po odzyskaniu przez Ukrainę niepodległości w społeczeństwie doszło do reinterpretacji wydarzeń historycznych i demitologizacji rodzimej

¹ Jeden z wariantów nazwy Narodowego Muzeum Historii Ukrainy podczas II Wojny Światowej. Placówka znajduje się pod adresem ul. Lavrska 27, Kijów (przyp. red.)

historii. W latach 1994–1995 powstała nowa ekspozycja o ukraińskim wymiarze II wojny światowej. Została ona wysoko oceniona przez obywateli, czego potwierdzeniem było ponad 800 tys. zwiedzających rocznie. W 1996 r. muzeum otrzymało status narodowego, a w 2015 r. nową nazwę – Narodowe Muzeum Historii Ukrainy podczas II Wojny Światowej – Kompleks Memorialny.

Wśród kluczowych tematów, o których opowiadało Muzeum w przededniu rosyjskiej inwazji, były ogromne straty demograficzne oraz gospodarcze Ukrainy. Kraj usytuowany między dwoma reżimami totalitarnymi – stalinowskim i hitlerowskim – przeżył konfrontację największych regularnych armii, stał się jedną z głównych aren wojny. Od 1941 do 1944 r. w walkach rozgromiono tu 60,6% sił lądowych armii niemieckiej². W 1944 r. na Ukrainie walczyły 50% wszystkich sił lądowych Armii Czerwonej³. Obie strony sporu, opuszczając to terytorium, stosowały taktykę spalonej ziemi. W rezultacie częściowo lub w całości zniszczono 714 miast i osiedli typu miejskiego, a także 28 tys. wsi⁴. W szeregach Armii Czerwonej walczyły 7 mln osób; co drugi żołnierz zginął⁵. Okupacja niemiecka doprowadziła

IL. 1

Ekspozycja Muzeum Wojny.
Fot. Olena Szowkoplak

² І. Патриляк, М. Боровик, *Україна у Другій світовій війні*, Київ 2010, s. 554.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, s. 556.

⁵ О. Лисенко, І. Муковський, *Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни*, Київ 1997, s. 547.

naród ukraiński na skraj demograficznej przepaści. Zabito ponad 5 mln cywilów⁶, wśród nich 1,554 mln Żydów⁷. Nieodwracalne straty Ukrainy szacuje się w granicach od 8 do 10 mln⁸. Straty wśród ludności USRS na 1 stycznia 1945 r. wyniosły 13,584 mln osób⁹ (IL. 1, 2).

IL. 2

Ekspozycja Muzeum Wojny.
Fot. Ołena Szowkoplas

Do 2014 r. pracownicy Narodowego Muzeum Historii Ukrainy podczas II Wojny Światowej głosili hasło, że jest to muzeum ostatniej wojny na terytorium Ukrainy. Jednak aneksja Krymu oraz zbrojna agresja w Donbasie wszystko zmieniły. Rosja nie mogła pozwolić Ukrainie na podążanie drogą rozwoju, którą ta wybrała i odzyskała podczas rewolucji godności.

⁶ УРСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр., т. 3, Київ 1969, s. 149–150.

⁷ В. Нахманович, Голокост як наукова та світоглядна проблема. Погляд з України [w:] Україна в Другій світовій війні: погляд з XX ст. Історичні нариси, кн. 2, ред. В. Смолій et al., Київ 2011, s. 837.

⁸ О. Лисенко et al., Демографічні втрати України в роки Другої світової війни [w:] Україна у Другій світовій війні..., s. 777.

⁹ О. Лисенко, І. Муковський, Втрати людські України в Другій світовій війні [w:] Енциклопедія історії України, т. 1: А–В, ред. В. Смолій et al., Київ 2003, s. 666–667.

Odzwierciedleniem aktualnych wyzwań w społeczeństwie stała się nowa, otwarta w 2019 r. ekspozycja – „Ukraina. Niezakończona wojna”.

Jej nazwa ma przypominać, że skutki II wojny światowej są na tyle długotrwałe, iż w dużej mierze ukształtowały współczesność. Ponadto na Ukrainie postacie i symbole II wojny światowej często znajdowały się w epicentrum publicznych dyskusji, zwłaszcza w świetle rosyjskich manipulacji sowieckimi mitami o minionej wojnie. Propaganda rosyjska np. oskarżała o nazizm zarówno historyczny ruch niepodległościowy Ukrainy, jak i obecne suwerenne państwo. Jednocześnie gloryfikowała obraz stalinowskiego ZSRS, zawłaszczając zwycięstwo nad nazizmem i negując krwawe zbrodnie stalinizmu lub przemilczając je. Dlatego celem nowej wystawy było wielopłaszczyznowe ukazanie wydarzeń II wojny światowej, a także obalenie rosyjskich mitów historycznych.

Częścią ekspozycji są opowieści o prawdziwym życiu weteranów w kraju, który ogłosił się głównym zwycięzcą nad nazizmem, o losie jeńców wojennych, którzy stali się prześladowanymi odszczepieńcami, o głodzie lat 1946–1947, który pochłonął do 1 mln Ukraińców¹⁰. Pojawiają się również opowieści o podziemnym ruchu narodowowyzwoleńczym, represjach reżimu stalinowskiego, deportacji narodu krymskotatarskiego, ukraińsko-polskich transferach ludności, wewnętrznych przymusowych przesiedleniach czy prześladowaniu i zakazie działania Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej. Odrębnym tematem poruszonym na ekspozycji jest kształtowanie się w ZSRS kultu zwycięstwa, którego częścią swego czasu było również Muzeum (IL. 3, 4).

¹⁰ О. Веселова, *Голод 1946–1947 років в УРСР* [w:] *Енциклопедія історії України*, т. 2: Г–Д, ред. В. Смолій et al., Київ 2004, s. 144–145.

IL. 3

Ekspozycja Muzeum Wojny.
Fot. Otena Szowkoplas

Wystawę „Ukraina. Niezakończona wojna” kończy dramatyczny apel stuletniego weterana II wojny światowej Iwana Załużnego do byłych kolegów z rosyjskiego pułku. Informował on o śmierci swojego 24-letniego wnuka, oficera ukraińskiej armii, do której doszło w Donbasie w 2014 r. Prosił, by nie wierzyć w Putinowskie mity o Ukrainie i by powstrzymać wojnę. Muzeum wykorzystało swoje doświadczenie, żeby opowiedzieć o niewypowiedzianej, tzw. hybrydowej wojny rosyj¹¹ przeciwko Ukrainie. Doszło do swobodnego przejścia od koncepcji muzeum II wojny światowej do muzeum najnowszej historii wojennej – Muzeum Wojny. Począwszy od 2015 r., w instytucji równocześnie funkcjonowały dwie ekspozycje – o II wojnie światowej i współczesnej wojnie rosyjsko-ukraińskiej.

Bardzo trudno jest interpretować wydarzenie, które trwa. Zespół postanowił opowiadać o wojnie drogą wystaw, które odzwierciedlały wydarzenia na froncie praktycznie w czasie rzeczywistym; dosłownie prznosiły one zwiedzających 700 km na wschód od Kijowa – na przemysłowy region Ukrainy zmieniany przez rosyjskiego agresora w krwawiącą ranę. Od 2015 do 2022 r., w ramach ogólnego cyklu „Ukraiński wschód”, w Muzeum zaprezentowano 11 wystaw. Były to opowieści o walkach m.in. na donieckim lotnisku, w Debalcewie i Iłowajsku. Muzeum przedstawiało również zjawiska nowe dla ukraińskiego społeczeństwa, m.in. wolontariuszy,

IL. 4

Ekspozycja Muzeum Wojny.
Fot. Ołena Szowkoplak

¹¹ Tu i dalej – zapis autorski (przyp. tłum).

ochotników, zagranicznych legionistów, kapelanów, lekarzy wojskowych czy proukraińskich więźniów politycznych Kremla.

W 2019 r. pracownicy placówki odbyli ekspedycję połową do strefy działań wojennych i zebrali eksponaty na linii odgraniczającej doniecki i ługański obwód od reszty Ukrainy. W rezultacie projekt „Ukraiński wschód” przekształcił się z wystawowego w stacjonarny. Opowiadał on o kluczowych wydarzeniach wojny rosyjsko-ukraińskiej, a także odślaniał tragiczną historię w pierwszoosobowych narracjach: żołnierzy, wolontariuszy, lekarzy, cywilów, reporterów wojennych czy przymusowych przesiedleńców. Na ekspozycji przedstawiono świadectwa przestępstw popełnionych przez okupantów, a także dowody uczestnictwa wojsk rosyjskich w agresji przeciwko Ukrainie. Rezultaty barbarzyńskich metod stosowanych przez rosyjskich agresorów, takich jak ataki na lekarzy, tortury i zabicie jeńców wojennych, prowokacyjne ostrzały wbrew reżimowi przerywania ognia, stały się gorzką rzeczywistością. Jednym z dowodów na to była przedstawiona na ekspozycji wielokrotnie przebita kulami i odłamkami karetki pogotowia, z której korzystali żołnierze ukraińskiego 17. Batalionu Piechoty Zmotoryzowanej podczas działań wojennych w Donbasie.

Wystawa „Ukraiński wschód” stała się miejscem spotkań weteranów, wręczania oficjalnych i nieoficjalnych odznaczeń, żegnania się z poległymi; prezentowano tu także filmy i książki o współczesnej wojnie.

Trwało to do 24 lutego 2022 r. Dnia przełomowego w historii Ukrainy, życia jej obywateli i w pracy Muzeum.

Atak rozpoczął się gwałtownie – od ostrzałów raketowych i natarcia kolumn wroga. Kijów był na linii głównego uderzenia. O 5 rano rosyjskie rakety uderzyły w domy cywilów. Niemal natychmiast nastąpiło przeciążenie sieci komórkowych, komunikacja telefoniczna stała się utrudniona. Wstrzymano transport publiczny. Kolumny wyjeżdżających samochodów zablokowały drogi. Już po południu kijowskie metro zamieniło się w schron przeciwlotniczy. Nawet przemieszczanie się po mieście stało się problematyczne.

Mimo trudności z komunikacją większość zespołu Muzeum przybyła na swoje miejsca pracy. Rozpoczęto demontaż ekspozycji, przygotowanie do ewakuacji i konserwację pomieszczeń. Jako pierwszy zdemontowano międzynarodowy ukraińsko-amerykański projekt „Za wolność Ukrainy!”. Został on spakowany i od razu wywieziony za granicę.

To bardzo symboliczne, że już po pół roku, 23 września 2022 r., wystawa ta została odtworzona w Muzeum Wojny¹² im. Witolda Wielkiego w Kownie.

Bardzo trudno jest interpretować wydarzenie, które trwa. Zespół postanowił opowiadać o wojnie drogą wystaw, które odzwierciedlały wydarzenia na froncie praktycznie w czasie rzeczywistym; dostownie przenosiły one zwiędających 700 km na wschód od Kijowa – na przemysłowy region Ukrainy zmieniany przez rosyjskiego agresora w krwawiącą ranę.

¹² Inna używana nazwa: Muzeum Wojskowe (przyp. tłum.).

Ekspozycja zrealizowana pod patronatem premier Republiki Litewskiej Ingridy Šimonytė stała się pierwszą w Europie muzealną wystawą Ukrainy mającej już status kandydata do Unii Europejskiej.

W krótkim czasie również inne cenne artefakty ewakuowano do bezpiecznych miejsc, znaczną część zakonserwowano w magazynach zbiorów muzealnych, a niektóre eksponaty zaczęły pojawiać się na ulicach stolicy jako elementy ufortyfikowanych punktów obronnych. W kwietniu, po wykonaniu zadania specjalnego na „celujący”, muzealne jeże przeciwczołgowe i pojazdy opancerzone powróciły na dawne miejsca, a na ich kartach inwentarzowych pojawił się nowy wpis: „Udział w obronie Kijowa w 2022 r.”

„Obrona Kijowa” – taką nazwę nosiła jedna z sal ekspozycji w Muzeum. Ponownie, jak 80 lat temu, na przedmieściach ukraińskiej stolicy rozstrzygały się losy kraju podstępnie atakowanego przez zuchwałego okupanta. W tym zatrważającym i odpowiedzialnym czasie Muzeum nie pracowało. W jego pomieszczeniach przez całą dobę przebywali dyrektor i określony zespół pracowników odpowiedzialnych za stan techniczny rzeźby Matka Ojczyzna. Pracownikom naukowym i kobietom z dziećmi zalecono ewakuację w bezpieczne miejsca i kontynuowanie pracy w formie zdalnej. Pierwszym oficjalnym krokiem instytucjonalnym Muzeum po inwazji było poinformowanie rosyjskich kolegów o rzeczywistym stanie wydarzeń na Ukrainie. Przygotowano pismo, zdjęcia skutków ataków rakietowych skierowanych w ukraińską ludność cywilną. Wydawało się wtedy, że w sąsiednim kraju ukrywa się prawdę o inwazji, a kiedy się ją ujawni, od razu rozpoczną się antywojenne akcje. Łącznie do rosyjskich muzeów wysłano 300 informacyjnych wiadomości elektronicznych. W odpowiedzi pracownicy otrzymali trzy rozczarowujące odpowiedzi; m.in. w liście z Pałacu-Muzeum Jelagina z Sankt Petersburga mowa była o „sprawiedliwości” i „logiczności” tej wojny... Tak rozwiewały się iluzje. Stawało się jasne, że Ukrainę czeka długotrwała i wyniszczająca walka.

Ośmiu pracowników Muzeum wstąpiło w szeregi Sił Zbrojnych Ukrainy. 20 osób ewakuowało się za granicę. Pozostali członkowie zespołu, uczestnicząc jednocześnie w inicjatywach wolontariackich, aktywnie dokumentowali i prezentowali na łamach stron internetowych i mediów społecznościowych pełnowymiarową inwazję rosyjskiej na terytorium Ukrainy. Od pierwszego dnia wojny Kijów był miastem frontowym. Atak pochłoniął jego przestrzeń życiową, startł oznaki pokojowego życia. Wstrząsające metamorfozy skłaniały do sprawnego i profesjonalnego utrwalania tego, co się działo. Po otrzymaniu pozwolenia od Służby Bezpieczeństwa Ukrainy dyrektor Jurij Sawczuk, razem z muzealnym fotografem Ołeną Szowkoplas, 8 marca 2022 r., w 13. dniu wojny, odbył swoisty rajd fotograficzny. Możliwości pracy były ograniczone przez trudności w przemieszczaniu się po zabarykadowanym mieście, krótki dzień i godzinę policyjną.

Fotografowano głównie zniszczone domy w dzielnicach sypialnych, dworzec kolejowy, ulice, w tym otoczony przez jeże przeciwczołgowe i betonowe bloki bulwar z symboliczną nazwą – Przyjaźni Narodów...

W ciągu dnia zrobiono ponad 100 zdjęć. Po konsultacjach z wojskowymi w sprawie możliwości publicznego wykorzystania materiału wybrane 44 fotografie złożyły się na wystawę „Kijów 2022. Reportaż z jednego dnia”. Głównym zamysłem projektu było umieszczenie ekspozycji na placach zagranicznych partnerów, aby uczynić wojnę na Ukrainie tematem nr 1 na świecie, sformować i wezwać na pomoc sojuszników.

Premiera projektu odbyła się 23 marca 2022 r., miesiąc po rozpoczęciu inwazji, w Światowym Centrum Pokoju, Wolności i Praw Człowieka w Verdun we Francji. Tego dnia prezydent Ukrainy Wołodymyr Zełenski zwrócił się do francuskiego parlamentu. Do końca 2022 r. wystawa fotograficzna została zaprezentowana na 12 placach, w 9 krajach, na 3 kontynentach: we Francji, Republice Korei, Niemczech, Czarnogórze, Słowenii, Czechach, Polsce, Luksemburgu i USA. Projekt przyjmowali u siebie: Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, czeski Instytut Badania Reżimów Totalitarnych, Cetynia – dawna królewska stolica Czarnogóry, Międzynarodowe Forum Pokoju i Rozkwitu w Czedżu w Republice Korei, gmina Mamer w Luksemburgu, Centrum Pokoju im. Ericha Marii Remarque’a w Osnabrück w Niemczech, Hunter College of the City University of New York w USA itd. Wystawa była prezentowana również w dwóch szwedzkich miastach – w Muzeum Armii w Sztokholmie oraz Muzeum Sił Powietrznych w Linköping.

Kolejna zagraniczna wystawa fotograficzna – „Patrz! Mariupol!” – była dowodem na ogromne zaufanie do Muzeum. Powstała na podstawie zdjęć dziennikarza Wiaczesława Twerdochliba, mieszkańca Mariupola, który przez 23 dni blokady mieszkał w piwnicach, kręcił filmy i robił zdjęcia. Po nieludzkich doświadczeniach 22 marca 2022 r. pieszo opuścił miasto i, nie zważając na ryzyko, wyniósł cały utrwalony materiał. Swoją fotograficzną kronikę zniszczenia pokojowego miasta przekazał Muzeum.

Wystawa „Patrz! Mariupol!” była eksponowana na czterech placach w trzech krajach: Polsce, Słowacji i Turcji. Stała się ona m.in. wizualną składową akcji dotyczącej nazwania skweru w Gdańsku na cześć Mariupola, a także towarzyszyła pokazowi filmu dokumentalnego *Mariupolis* litewskiego reżysera Mantasa Kvedaravičiusa, który został zabity przez rasyistów¹³ 2 kwietnia 2022 r.

W ciągu zaledwie 10 miesięcy wojny (do końca 2022 r.) Muzeum przygotowało 6 zagranicznych wystaw fotograficznych, które prezentowano na 21 placach w 12 krajach: Francji, Republice Korei, Niemczech, Litwie,

¹³ Rasyści – zwolennicy rosyjskiego faszyzmu, określenie powstałe z połączenia angielskiej nazwy Rosji (Russia) i słowa faszyzm. Rada Najwyższa Ukraina przyjęła uchwałę określającą rosyjski system polityczny jako rasyzm (przyp. tłum.).

Czarnogórze, Szwecji, Czechach, Polsce, Luksemburgu, Turcji, Słowacji i USA.

Dokumentowanie wydarzeń jest jednym z głównych zadań zawodowych historyków, badaczy wojen, którymi są pracownicy naukowcy Muzeum. 24 lutego 2022 r. to zadanie stało się dla zespołu priorytetowym obowiązkiem. Znaczenie zachowania każdego momentu historii walki Ukraińców o własną wolność i niepodległość, a także konieczność jak najszybszego rozpowszechnienia rzetelnych informacji o zbrodniach rosyjskich okupantów zjednoczyła żołnierzy, ludność cywilną, wolontariuszy, przedstawicieli organizacji społecznych, a także władze i siły zbrojne Ukrainy.

Już w pierwszym miesiącu inwazji w celu utrwalenia informacji zebranych na różnych nośnikach (teksty, zdjęcia, wideo, audio, obrazy) oraz perspektywicznego kompletowania zbiorów w Muzeum opracowano wykaz porządkujący zebrane materiały według 34 tematów (m.in. działalność prezydenta Ukrainy, Czornobajiwka¹⁴ i ukraińska „Mrija”¹⁵).

„Pierwszy eksponat” z inicjatywy dyrektora generalnego trafił do Muzeum już 5 marca 2022 r. To niezwykle symboliczne, że była nim flaga państwowa Ukrainy, która przez pierwsze 10 dni pełnowymiarowej inwazji powiewała nad stolicą.

Jednym z pierwszych ofiarodawców Muzeum było także Biuro Prezydenta Ukrainy, które 12 maja przekazało na stałe przechowanie unikalne eksponaty – projekty pierwszych państwowych nagród wojskowych niepodległej Ukrainy: odznaczenia prezydenta Ukrainy Krzyż Zasług Bojowych i Za Obronę Ukrainy. Pierwszą osobą nagrodzoną został gen. Walerij Załużny. Sam głównodowodzący ukraińskiego wojska jest aktywnym fundatorem kolekcji muzealnej od kwietnia 2022 r. Przekazał on wówczas mapę roboczą jednej z grup dywersyjno-wywiadowczych przeciwnika, która miała działać w lewobrzeżnej części Kijowa, przyczyniając się do zdobycia stolicy przez rosyjskich okupantów.

Znaczna część materiałów nowej kolekcji muzealnej została skompletowana dzięki aktywnemu wsparciu Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych Ukrainy, Narodowej Gwardii Ukrainy, Ministerstwa Obrony Ukrainy, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy, Narodowej Policji Ukrainy, Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, Państwowej Służby ds. Sytuacji Nadzwyczajnych, wojskowych administracji obwodów i wielu innych struktur siłowych i organów władzy.

¹⁴ Czornobajiwka – lotnisko w obwodzie chersońskim, cel wielokrotnych udanych ataków Ukraińców na znajdujący się tam rosyjski sprzęt wojskowy. Temat licznych żartów i memów (przyp. tłum.).

¹⁵ Antonow An-225 „Mrija” (pol. marzenie) – największy samolot w historii lotnictwa, zniszczony 27 lutego 2022 r. podczas ataku wojsk rosyjskich na lotnisko Hostomel pod Kijowem (przyp. tłum.).

Już w marcu nawiązano owocną współpracę z Głównym Zarządem Wywiadu Ministerstwa Obrony Ukrainy. Jego pracownicy przekazali do Muzeum 196 jednostek służbowych i osobistych dokumentów żołnierzy armii agresora, która została rozbita w rejonie osiedla typu miejskiego Hostomel. 6 czerwca szef Głównego Zarządu Wywiadu gen.-mjr Kyryło Budanow, razem z żołnierzami „Azowa”, osobiście odwiedził Muzeum i przekazał flagę państwową Ukrainy z Mariupola, która należała do niniejszego batalionu.

Zawodowa praktyka muzealna potwierdza, że nagrywać świadków i zbierać artefakty bojowe należy w trakcie samego konfliktu. Później trudniej jest to robić: wojna zabiera życie, w ludzkiej pamięci zacierają się wspomnienia, a pola walk zasiewa natura. Muzeum ma swoją szkołę operatywnego kompletowania – pierwsze eksponaty jego kolekcji zostały zebrane jeszcze podczas II wojny światowej (w 1944 r.), artefakty współczesnej wojny rosyjsko-ukraińskiej na linii kontaktu ogniowego z obwodem donieckim i ługańskim – już w 2019 r., a świadectwa materialne pełnowymiarowej inwazji gromadzono od razu po wygnaniu przeciwnika z tymczasowo okupowanych terytoriów.

W dniach 4–16 kwietnia 2022 r. odbyła się pierwsza muzealna ekspedycja do zwolnionych spod okupacji miejscowości Kijowszczyzny i Czernihowszczyzny. Pozostałości rosyjskiej broni i techniki, amunicji wojskowej i sprzętu, zniszczonych domów, prywatnych gospodarstw – to efekt tej podróży służbowej. Wśród zebranych autentyków są przestrelone ikony cerkiewne i elementy wystroju ze zniszczonych świątyń św. Dymitra Rostowskiego (z początku XXI w., w osiedlu typu miejskiego Makarow), Wniebowstąpienia Pańskiego i Narodzenia Najświętszej Maryi Panny (zabytki architektury ukraińskiej XIX w. we wsi Łukjanowka i Pobieda w rejonie browarskim).

Kontynuacją pierwszej ekspedycji były wyjazdy pracowników Muzeum do obwodów kijowskiego, czernihowskiego, charkowskiego, donieckiego, dniepropetrowskiego, mikołajowskiego i odeskiego: 12–17 września – do dopiero co wyzwolonych Iziumu i Bałakliji, 8–13 października – do Swiatohirśka i Łymania, 12–18 grudnia – do Chersonia.

W ciągu 10 miesięcy wojny odbyło się 30 ekspedycji, zebrano 7690 artefaktów. Z nich 5,5 tys. jednostek do końca roku poddano ekspertyzie, restauracji, konserwacji, atrybucji i przekazano do przechowania w muzealnych zbiorach.

Fotograf muzealny Wiktor Bywszew i fotograf-wolontariusz ze Szwecji Andrzej Markiewicz, który trzy miesiące pomagał zespołowi muzealnemu, utworzyli unikalny bank z ponad 3 tys. zdjęć zrobionych w miejscach walk. Materiał ten stał się podstawą wielu projektów muzealnych, m.in. wystawy fotograficznej „Wojna: dokumentacja fotograficzna z północnych przedmieść Kijowa w okresie od 5 do 16 kwietnia 2022 roku”, która była eksponowana w Narodowym Archiwum Sztokholmu w Szwecji.

Praca w terenie okazała się bardzo ważna nie tylko dla skompletowania kolekcji muzealnej, ale i dla uświadomienia sensu aktualnych wydarzeń, utrwalenia ich charakteru i emocjonalnego tła. Takie doświadczenie jest użyteczne dla specjalistów, którzy zajmują się opowiadaniem o wojnie poprzez jej różnorodne interpretacje muzealne. Jako pierwszy na ten aspekt zwrócił uwagę dyrektor Sawczuk, stojący na czele wszystkich podróży służbowych mających na celu kompletowanie zbiorów. Później również inni uczestnicy ekspedycji terenowych mogli się przekonać, że rzeczywisty obraz wojny znacząco różni się od tego prezentowanego w wiadomościach w smartfonie. Zdobyli one ważne doświadczenie, przydatne w stworzeniu produktu muzealnego wysokiej jakości.

IL. 5

Ekspozycja projektu „Ukraina – Ukrzyżowanie”.
Fot. Andrzej Markiewicz

Na początku kwietnia, po wyzwoleniu obwodu kijowskiego, pojawiła się teoretyczna możliwość otwarcia poszczególnych pomieszczeń Muzeum dla zwiedzających. Rosja tradycyjnie planowała wykorzystać 9 maja w swojej kłamliwej propagandzie. Muzeum czuło się zobowiązane zabrać głos. Tylko jak to zrobić? Główna ekspozycja została ewakuowana, a rzeźba znajdowała się pod szczególną ochroną. Podjęto decyzję o otwarciu sal wystawowych i stworzeniu nowego projektu – o wojnie podczas jej trwania.

Sprawne kompletowanie pozwoliło już 8 maja 2022 r. zaprezentować ekspozycję „Ukraina – Ukrzyżowanie” – pierwszą na świecie stacjonarną wystawę muzealną o trwającej wojnie. Premiera odbyła się na żywo w krajowym telewizyjnym telemaratonie i trafiła do wiadomości w kanałach telewizyjnych Francji, Polski, Turcji, Japonii, Australii i krajów regionu bałkańskiego.

Za pomocą oryginalnych przedmiotów, zdjęć i świadectw ustnych naocznych świadków wystawa odsłania przerażające realia pełnowymiarowej rosyjskiej inwazji. Instalacje artystyczno-relikwijne ilustrują barbarzyńską rozprawę o cechach ludobójstwa, którą Rosja zaplanowała przeciwko Ukrainie, oraz przemoc, jaką przyniesiono narodowi ukraińskiemu. Jednocześnie wywołują one u zwiedzającego skojarzenie z biblijnymi motywami zmartwychwstania i odrodzenia, do których nawiązania będą powszechne w przestrzeni publicznej po zwycięstwie Ukrainy.

Jedną z głównych instalacji projektu jest czerwona gwiazda ułożona z butów rosyjskich najeźdźców. To symbol wojska, które przekroczyło nie tylko granice Ukrainy, ale i wszelkie granice człowieczeństwa i moralności (IL. 5, 6).

Do końca 2022 r. wystawę zwiedziło niemal 41 tys. osób. Wśród gości honorowych były głowy państw i szefowie rządów 8 krajów (Albania, Gwatemala, Gwinea Bissau, Grecja, Irlandia, Litwa, Luksemburg, Mołdawia, Czarna-góra), dowódcy sił obrony i szefowie sztabów generalnych 5 państw (Estonia, Litwa, Polska, Słowacja, Węgry), ambasadorowie 10 krajów (Wielka Brytania, Estonia, Włochy, Kanada, Łotwa, Pakistan, Polska, USA, Turcja, Francja), szefowie misji przy NATO 9 państw (Albania, Estonia, Łotwa,

IL. 6

Ekspozycja projektu „Ukraina – Ukrzyżowanie”.
Fot. Andrzej Markiewicz

Litwa, Polska, Macedonia Północna, Rumunia, Słowacja, Czechy), przedstawiciele Unii Europejskiej, państwowi, wojskowi, polityczni i duchowni liderzy Ukrainy.

Materiały o projekcie zostały opublikowane w środkach masowego przekazu 25 krajów, m.in. w: „The New York Times”, „The Guardian”, „Le Monde”, „Neue Zürcher Zeitung”, „Haaretz” i „CBC”. „Ta wystawa to jeden z kilku sposobów ukraińskiego rządu na pokazanie zniszczeń, które przeżył jego naród, oraz nowych mąk, które się mu zadaje każdego dnia” – pisał „New York Times” 2 czerwca 2022 r. Na artykule o ukraińskiej wystawie wydzielono osobną stronę w gazecie. „Artefakty nieudanego oblężenia ukraińskiej stolicy «pokazują, co może się wydarzyć, jeśli nie przyswoi się lekcji historii»” – konkluduje „The Guardian” z 23 maja 2022 r.

Kolejnym znaczącym obiektem ekspozycyjnym na terenie Memoriału stała się Górna Brama Moskiewska. Zbudowana w XVIII w., była południowym wjazdem do twierdzy pieczerskiej. Przebiegała przez nią Stara Droga Nawodniczeska prowadząca do Moskwy. Już w 2017 r. brama została wykorzystana zgodnie z jej aktualnym znaczeniem – skutkami rosyjskiej agresji – poprzez utworzenie w jej wnętrzu multimedialnego martyrologium poległych w walkach o niepodległość i integralność terytorialną Ukrainy. Może ono pomieścić ponad 3,5 tys. osób.

Obecnie lista poległych każdego dnia się powiększa. Ławy niebiańskiego wojska Ukrainy są wypełniane przez żołnierzy i wszystkie siły obrony państwa, wolontariuszy i aktywistów społecznych. Aby uwiecznić ich pamięć, potrzebny jest szczególnie projekt dużego formatu. Zespół rozpoczął już nad nim pracę. Realia wojny rosyjsko-ukraińskiej poraziły świat szczególnie licznymi ofiarami wśród dzieci. Przyszłość kraju ginie w atakach raketowych, ostrzałach artyleryjskich, od min i granatów. 4 czerwca

IL. 7

Ekspozycja projektu „Martyrologium zabitych dzieci Ukrainy”. Fot. Andrzej Markiewicz

2022 r., w dzień pamięci o dzieciach, które zginęły w wyniku rosyjskiej agresji, w Górnej Bramie Moskiewskiej otwarto multimedialne martyrologium poświęcone dzieciom (il. 7).

Pod sklepieniem pomnika architektury na zwiedzających spoglądają twarze małych ukraińskich męczenników, pojawiają się ich imiona, a przy wyjściu czeka spalone drzewo życia. Żadna osoba zwiedzająca nie pozostaje obojętna w tym miejscu. Do tradycji pozostawiania zabawek na pamiątkę zabitych dzieci włączają się nie tylko grupy wycieczkowe, ale także wszystkie oficjalne i międzynarodowe delegacje.

Od pierwszych miesięcy wznowienia pracy pracownicy Muzeum mogli się przekonać, że mimo pełnowymiarowej wojny w kraju i społeczeństwie panuje wysokie zapotrzebowanie na projekty wystawowe, eksponowanie artefaktów, opowieści o różnych aspektach walki. Na dodatkowo wprowadzonych do eksploatacji 100 m² w ciągu 10 miesięcy wojny zrealizowano sześć wystaw: „Sto dni. Wojna oczami dzieci”, „Lend-Lease. Reaktywacja”, „Matka Ojczyzna. Przemianowanie”, „Front muzealny”, „Art. Amor”, „Ostrożnie! Ruzzkij mir”¹⁶.

W ciągu roku trwała aktywna współpraca z polskimi kolegami. W maju specjaliści Muzeum Getta Warszawskiego dołączyli do muzealnego maratonu online i podzielili się swoim doświadczeniem w prezentowaniu i badaniu tematu Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, a już po kilku miesiącach zaprosili do siebie do Warszawy na staż dwie badaczki z Muzeum Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku na pięć miesięcy stało się schronieniem dla przedstawicieli muzealnego zespołu. Przez ten czas w 16 polskich muzeach odbyły się wykłady o ukraińskim wymiarze II wojny światowej i działalności instytucji kultury podczas rosyjskiej inwazji. Jednym z pierwszych rezultatów współpracy było umieszczenie flagi państwowej Ukrainy na ekspozycji Muzeum Stutthof w Sztutowie w pobliżu Gdańska, znajdującego się na terenie byłego niemieckiego obozu koncentracyjnego, by uczcić pamięć 2030 ofiar tego obozu pochodzących z Ukrainy. Ich listy imienne zostały przekazane polskiej placówce.

Dokumentując współczesną wojnę i opowiadając o niej, zespół naukowy Muzeum monitoruje również, jak obraz dominanty – rzeźby Matka Ojczyzna – jest wykorzystywany w agitacji i przestrzeni publicznej Ukrainy. Monument został ukończony w 1981 r. Autorem pomysłu był antypatyczny sowiecki rzeźbiarz Jewgienij Wuczeticz. Wcześniej uczestniczył on w tworzeniu pomnika Matka Ojczyzna w Wołogradzie (byłym Stalingradzie)

¹⁶ W tytule wystawy pojawia się zapis nazwy *russkij mir* (pol. rosyjski świat), tj. wielowymiarowej rosyjskiej koncepcji geopolitycznej wyrażającej m.in. neoimperialne ambicje Rosji i jej dążenia do bycia centrum świata wschodniosłowiańskiego opartego na prawosławiu, wspólnocie języka i kultury oraz wspólnej pamięci historycznej. Litera „Z” jest jednym z symboli rosyjskiej inwazji na Ukrainę (przyj. tłum.).

i pomnika sowieckich żołnierzy w berlińskim Treptower Park. Jednak na wczesnym etapie projektu Wuczeticz zmarł i jego pracę kontynuował ukraiński rzeźbiarz Wasilij Borodaj.

Monument składa się z 40-metrowego cokołu i figury kobiety z mieczem i tarczą w rękach o wysokości 62 m. Jest zorientowany na wschód, w stronę rosj. Łączna wysokość 102 m plasuje Matkę Ojczyznę w dziesiątce najwyższych monumentów świata.

Budowla jest wynikiem unikalnego połączenia sztuki i precyzyjnych obliczeń naukowych. Rzeźba waży 540 t i składa się z kilku warstw: szkieletu i zewnętrznego poszycia ze stalowej blachy o grubości 1,5 mm¹⁷. Wewnątrz znajdują się nie tylko trzy poziomy ekspozycji muzealnej, ale także dwa tarasy widokowe i obsługujące je windy.

Każdej wojnie odpowiadają pewne zestawy wizualizacji. Są to głównie wzorce propagandy. Wojna rosyjsko-ukraińska jednak jest pierwszym dużym konfliktem zbrojnym w epoce mediów społecznościowych. W naszych smartfonach rozwinął się prawdziwy front informacyjny, do tego dał się on poznać jako silna broń, dzięki której członkowie społeczeństwa nawzajem się informują, mobilizują i motywują. Sprzyja temu wykorzystanie efektywnych form wizualnych jako symboli walki. Jednym z nich stała się rzeźba Matka Ojczyzna.

W pierwszych dniach obrony stolicy kijowianie przypomnieli sobie, że chociaż monument jest sowiecki, to patrzy w stronę Moskwy i tarczą chroni Kijów przed niebezpieczeństwami. W internecie pojawiły się bogate treści patriotyczne, a czasem i satyryczne z rzeźbą w roli głównej. Jako jedni z pierwszych Matką Ojczyznę posłużyli się właściciele firmy Skypix Drone Shows. 1 marca 2022 r. ogłosili powietrzne widowisko wokół pomnika, podczas którego ustawione drony ułożyły słynną frazę ukraińskiego żołnierza straży granicznej z wyspy Węży¹⁸. Później firma poinformowała, że widowisko było w rzeczywistości montażem komputerowym. Jednak utworzony przez nią mem stał się pierwszym wirusowym memem z rzeźbą w roli głównej i zawładnęła milionowym audytorium.

W ciągu roku pojawiło się do 100 oryginalnych przedstawień cyfrowych wykorzystujących wizerunek Matki Ojczyzny. Ich autorami byli znani artyści digital: Ołeksandr Hrechow, Nikita Titow, Nato Mikeładze, Taras Hajda, Anta Frirean i inni. Rzeźba pojawiła się także w kolekcji NFT – praca pod tytułem *Matka Siły* została sprzedana na aukcji, a środki przeznaczono na wsparcie ukraińskiej armii.

W pierwszych dniach obrony stolicy kijowianie przypomnieli sobie, że chociaż monument jest sowiecki, to patrzy w stronę Moskwy i tarczą chroni Kijów przed niebezpieczeństwami.

¹⁷ К. Ющенко, *Сварная конструкция скульптуры „Мать-родина” в Киеве*, „Автоматическая сварка” 1981, № 11, s. 55–57.

¹⁸ „Русский военный корабль, иди на хуй!” (pol. rosyjski okręcie wojenny, idź w ch...!)” (przyp. tłum.).

Wielka popularność monumentalnego pomnika w ukraińskim społeczeństwie w czasie wojny natchnęła naukowców Muzeum do założenia kolekcji tematycznej, której część została zaprezentowana na wystawie „Matka Ojczyzna. Przemianowanie”. Nowe, kreatywne, czasem nieoczekiwane przedstawienia rzeźby zyskały popularność w ukraińskim społeczeństwie. Ścieżką dźwiękową projektu została piosenka *Меч* (Miecz) piosenkarki Sery Sheer. W teledysku Artema Biriukowa *Родина-мать* (Matka ojczyzna) w stylu anime wystąpiła w roli głównego bojownika z rasyzmem. Coraz większa popularność wizerunku rzeźby aktualizowała kwestie jej dekomunikacji. W lipcu z inicjatywy Instytutu Pamięci Narodowej i Ministerstwa Kultury i Polityki Informacyjnej w ogólnokrajowej aplikacji cyfrowej Dija przeprowadzono ankietę społeczną. Z prawie 800 tys. jej uczestników 94% udzieliło jednoznacznej odpowiedzi w kwestii konieczności usunięcia herbu ZSRS z tarczy Matki Ojczyzny. Muzeum podjęło kroki w poszukiwaniu technicznej możliwości wykonania tego zadania¹⁹.

Kiedy w społeczeństwie trwała dyskusja na temat usunięcia elementów sowieckich z tarczy, w Muzeum zaczęto zastanawiać się nad kierunkiem, w jakim powinna zmierzać jego działalność. Jeszcze przed pełnowymiarową inwazją chronologia i tematyka ekspozycji wychodziła daleko za granice lat 1939–1945. Pełnowymiarowa inwazja wojsk rosyjskich stworzyła nowe realia społeczno-polityczne, kardynalnie zmieniając wektory oceny wydarzeń II wojny światowej. Chociaż obecnie prowadzona wojna nie została jeszcze wpisana w rodzimy konstrukt ogólnohistoryczny, naukowcy Muzeum traktują ją jako kontynuację ruchu narodowowyzwoleńczego, walki o niepodległość trwającej w XX i na początku XXI w. i nierozłącznie związanej z I i II wojną światową. Takie postrzeganie wymaga znalezienia nowej równowagi narracji historycznych na ekspozycji, aktualizacji nazwy Muzeum, jego koncepcji i wizualnego oblicza Memoriału.

Jesienią 2022 r. zespół zorganizował eksperckie dyskusje nad tą kwestią: sesję historyczną, edukacyjną, muzealną i architektoniczną. Opracowane wizje zostaną poddane debacie publicznej.

W taki sposób zespół, nie czekając na koniec wojny, pracuje nad urzeczywistnieniem nowej społecznej misji Muzeum – zachowaniem pamięci o zwycięstwie Ukrainy i całego demokratycznego świata nad rosyjskim agresorem. W najtrudniejszym momencie rodzimej historii czasów niepodległości udało nam się zachować zespół, kolekcje i mienie. Od pierwszych dni pełnowymiarowej inwazji Muzeum przejawiało potężny potencjał eksportowy: tworzyło, oferowało i rozpowszechniało swoje projekty wystawowe za granicą. W ten sposób przeciwstawiało się rosyjskiej dezinformacji, pomagało w promowaniu Ukrainy, rozpowszechnianiu prawdziwych informacji o jej rozpaczliwym oporze wobec „drugiej armii świata”, poszukiwaniu

¹⁹ Demontażu sowieckiego herbu dokonano na przełomie lipca i sierpnia 2023 r. (przyp. tłum.).

sojuszników i, wreszcie, wspieraniu sił zbrojnych Ukrainy i wszystkich sił broniących naszego kraju. Od razu po usunięciu zagrożenia okupacją Muzeum wznowiło działalność gospodarczą, kładąc podwaliny pod dalszą redefinicję i rozwój.

Znalazłszy się po drugiej stronie muzealnych witryn, staliśmy się silniejsi, bardziej zmotywowani i bezkompromisowi. Na nowo odczuliśmy ogromną odpowiedzialność spoczywającą na Muzeum w zakresie interpretacji traumatycznych, a zarazem heroicznych wydarzeń współczesności. Przed nami nowe plany, projekty, a co najważniejsze – dalszy ciąg walki o zwycięstwo nad wrogiem.

Bibliografia

- Веселова О., *Голод 1946–1947 років в УРСР* [w:] *Енциклопедія історії України*, т. 2: Г–Д, ред. В. Смолій et al., Київ 2004.
- Лисенко О. et al., *Демографічні втрати України в роки Другої світової війни* [w:] *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХ ст. Історичні нариси*, кн. 2, ред. В. Смолій et al., Київ 2011.
- Лисенко О., Муковський І., *Втрати людські України в Другій світовій війні* [w:] *Енциклопедія історії України*, т. 1: А–В, ред. В. Смолій et al., Київ 2003.
- Лисенко О., Муковський І., *Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни*, Київ 1997.
- Нахманович В., *Голокост як наукова та світоглядна проблема. Погляд з України* [w:] *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХ ст. Історичні нариси*, кн. 2, ред. В. Смолій et al., Київ 2011.
- Патриляк І., Боровик М., *Україна у Другій світовій війні*, Київ 2010.
- УРСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.*, т. 3, Київ 1969.
- Ющенко К., *Сварная конструкция скульптуры „Мать-родина” в Киеве*, „Автоматическая сварка” 1981, № 11.